

कृष्णदेवराय लष्करी विजय व सांस्कृतिक कार्य :

प्रास्ताविक :

मुहम्मद बिन तुघलकाच्या कारकिर्दीत दक्षिण भारतात अराजकता व गोंधळ निर्माण झाला. त्याचा फायदा घेऊन हरीहर व बुक या बंधुनी इ. स. १३३६ मध्ये विजयनगर साम्राज्याची स्थापना केली. या बंधुनी तुंगभद्रा नदीच्या काठी विजयनगर या शहरी आपली राजधानी स्थापन केली. दक्षिण भारताच्या इतिहासामध्ये विजयनगरचे वैभवशाली व विस्तारित सत्य म्हणून ओळखले जाते. विजयनगरच्या राज्यामध्ये चार घराण्यांनी राज्यकारभार केला. १) सगम वंश (१३३६ ते १४८६), २) शालुव शाल्व (१४८६ ते १५०५), ३) तुलुव वंश (१५०५ ते १५७०), ४) अरविंद वंश (१५७० ते १६१४) या वंशांनी मिळून विजयनगरवर जवळजवळ पावणे तीनशे वर्षे राज्य केले. यामध्ये संगम वंशातील १२ राजांनी शालुव वंशातील २ राजांनी, तुलुव वंशातील १५ राजांनी व अरविंद वंशातील ७ राजांनी राज्यकारभार साभाळला. त्यामध्ये कृष्णदेवराया विजयनगरचा सर्वश्रेष्ठ राजा होय. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये विजयनगर राज्याने प्रगतीचे शिखर गाढले होते. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये विजयनगरचे राज्य अति उच्च शिखरावर पोहचले होते. विजयनगरच्या दृष्टीने कृष्णदेवरायाची कारकिर्द वैभवशाली व भरभराटीची ठरली. बिजनगरच्या दृष्टीने कृष्णदेवरायाची कारकिर्द वैभवशाली व भरभराटीची ठरली. अखंड विजयी राजा म्हणून कृष्णदेवरायाचे स्थान श्रेष्ठ असेच आहे. कृष्णदेवराया उत्कृष्ट शासक होताच त्याच बरोबर कलेचा भोक्ता होता. कृष्णदेवराया विजयनगरच्या राजांमध्ये सर्वश्रेष्ठ राजा होता.. त्यांच्या काळामध्ये विजयनगर राज्याचा सर्वांगीण विकास झाला. कृष्णदेवराया लढवय्या राजा उत्कृष्ट प्रशासक व महान सेनानायक होता.

कृष्णदेवरायाचा पूर्वइतिहास :

विजयनगरच्या सर्व सत्ताधीशांमध्ये कृष्णदेवरायाची किर्ती फार मोठी आहे. कृष्णदेवरायाचा जन्म १६ फेब्रुवारी १४७१ रोजी झाला. तो इ. स. १५०९ मध्ये विजयनगरच्या सत्तेवर आला. तो शूर वीर व लढवय्या सेनापती होता. अखंड विजयी म्हणून त्यांचा नावलैकीक होता. कृष्णदेवरायाची कारकिर्द विजयनगरला सर्वश्रेष्ठ बनविणारी ठरली.

• राज्यारोहण :

वीर नरसिंह तुलुव याच्यानंतर त्याचा भाऊ कृष्णदेवराया (१५०९-१५३०) सत्तेवर आला. तो सत्तेवर आला तेव्हा त्याला चोहोबाजूनी विरोध झाला. बहामनी, ओरिसा, उम्मतूर, आदिलशाह इ. लहान मोठे राजे कृष्ण देवरायाच्या विरुद्ध उभा राहिले. प्रथमतः त्याने अंतर्गत बंडाळ्या मोडून सर्वांवर बुध्दी चातुर्याने व कुशलतेने मात केली.

• लष्करी विजय :

१) बहामनी व आदिलशाह बरोबर संघर्ष :

कृष्णदेवरायाने राज्यारोहण केल्यानंतर लगेच बहामनी बरोबर संघर्ष करून त्याचा पराभव केला. दक्षिणेमध्ये बहामनी राज्याची स्थापना इ. स. १३४७ मध्ये झाली. विजयनगर व बहामनी यांच्यामध्ये नेहमीच संघर्ष सुरु होता. कृष्णदेवराया सत्तेवर आल्यानंतर त्यांच्याशी संघर्ष करावा लागला. गोवळकोंड्याच्या दक्षिणेस ७० कि. मी. अंतरावर कोविलकोंडा येथे मोठे युद्ध झाले. विजयनगर सैन्यानी विजय मिळविला. बिदर व विजापूरच्या रोखाने शत्रू सैन्य पळून गेले. कृष्णदेवरायाने पळणाऱ्या सैन्याचा पराभव केला. गोवळकोंड्याचा किल्ला जिंकून घेतला. कृष्णदेवरायाच्या नेतृत्वाखाली विजयनगरला जवळ-जवळ १२५ वर्षांनंतर विजय मिळाला. या युद्धामध्ये विजापूरचा युसूफ आदिलशाह व विदरचा महमुदरहा हे दोन्ही सुलतान हजर होते. महंमदशाह जखमी झाला व युसूफ आदिलशाह याच वर्षी मरण पावला. इ. स. १५०९ मध्ये कृष्णदेवरायाने मिळवलेल्या या विजयाला महत्वाचे स्थान आहे. या यामुळे कृष्णदेवाची सर्वत्र प्रशंसा झाली.

२) गंगराजाचा पराभव :

विजयनगरच्या दक्षिणेस आसलेल्या या उम्मतूर येथील बोडेयार राजाने प्रभुत्व झुगारून देऊन स्वतंत्रपणे राज्य वाढविले. देपणाच्या मृत्युनंतर त्याचा मुलगा गंगराज राजा झाला. त्याने विजयनगरवर मोहिम करण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे कृष्णादेवाने त्याच्याविरोधी मोहिम हाती घेतली. इ. स. १५९२ साली कृष्णदेवरायाने उम्मतूरवर स्वारी केली तेव्हा गंगराजा शिवसमुद्रमच्या किल्ल्यावर जाऊन बसला. कृष्णदेवरायाने सर्व सैन्या तयारीनिशी किल्ल्यावर हल्ला केला. तुंबळ युद्ध झाले. अनेकजण मारले गेलेतर काही पळाले. स्वतः गंगराज पळून जात असताना कावेरी नदीत पडल्याने त्याचा मृत्यु झाला. यात कृष्णदेवरायाला मोठा विजय मिळाला

३. ओरिसावरील मोहिम :

ओरिसावरील मोहिम इ. स. १५१२ ते १५१६ अशी चार वर्षे चालली. कृष्णदेवरायाने केलेल्या ओरिसा बरोबरच्या संघर्षाची माहिती खालील प्रमाणे सांगता येईल.

अ) उदयगिरीचा पाडाव :

गजपती राज्यराणे (१५१३-१५१४) ओरिसात सत्ता चालवित होते. उदयगिरीच्या गजपती प्रतापरु विजयनगरची महत्त्वाची स्थळे ताब्यात घेतल्याने विजयनगरला धोका निर्माण झाला होता. कृष्णदेवरायाने इ. स. १५१३ च्या सुरुवातीला ओरिसावरील स्वारीला प्रारंभ केला. प्रथमतः दुर्गम अशा विजदुर्गच्या किल्ल्यावर हल्ला केला. प्रतापरुद्रचा चुलता तिरूमलने शरणागती पत्करली व तो प्रांत कृष्णदेवरायाने आपल्या ताब्यात घेतला..

ब) कोंडविडू व कोंडपल्ली (१५१५)

इ. स. १५१५ मध्ये ओरिसाच्या विजयानंतर कृष्णदेवरायाने सर्व तयारीनिशी कोंडविडू वर हल्ला केला. प्रथमतः किल्ल्यास वेढा दिला. किल्ल्यावरील संपूर्ण रसद तोडण्यात आली. किल्ल्यावरील अमलदार कृष्णदेवरायापुढे शरण आला. कृष्णदेवरायाने प्रतापरुद्रचा पुत्र बीरभद्रला कैद केले. कोंडविडूच्या पराभवानंतर प्रतापरुद्राने कोंडी येथे आपला तळ ठोकला. या किल्ल्याला विजयनगर सैन्यानी वेढा दिला. विजयनगरच्या सैन्याला राजपती च कुतुबखान यांनी संयुक्तपणे विरोध केला. कृष्णदेवरायाला त्यामुळे दोघांबरोबर लढावे लागले. अगदी सर्व तयारीनिशी व आत्मविश्वासाने कृष्णदेवरायाने संयुक्त फौजांवर हल्ला केला. पराक्रम करून कृष्णदेवरायाने कोंडपल्लीवर विजय मिळविला व तो किल्ला सर केला. अशा प्रकारे कोंडविडू व कोंडपल्ली कृष्णदेवरायाने आपल्या वर्चस्वाखाली आणले.

क)पोट्टनूरु व सिंहाद्री ठिकाणे काबीज

कृष्णदेवराने पोट्टनूरुवर हल्ला करण्याच्या अगोदर साळुव तिमाच्या सैन्याला कृष्णदेवरायाचे सैन्य मिळाले. शापट्टणम् जवळच्या पोट्टनूरु या शहराजवळ येऊन हे संयुक्त सैन्य पोहचले. हे शहर म्हणजे प्रतापरुद्राच्या राज्याची राजधानी होती, प्रतापरुद्रानेही या युद्धाची मोठी तयारी केली. त्याने आपल्या अंकीत असलेल्या महापखाना बोलावून घेऊन लढाण्याचे आव्हान केले होते. हे महापात्र म्हणजे स्वतंत्रपणे राज्यकारभार करणारे परंतु जपतीचे मांडलिक असत. ही वार्ता कृष्णदेवरायाना समजताच त्याने यातून मार्ग काढण्यासाठी साळुब तिम्मा याच्या बरोबर चर्चा केली. त्याने कृष्णदेवरायाला फोडाफोडीचे राजकारण करण्याचा सल्ला दिला. सोन्या हिल्यांनी भरलेल्या थैल्या प्रत्येक महापात्राकडे पाठविण्यात आल्या. त्यातील एक दोन थैल्या प्रतापरुद्राच्या होती पहाव्यात अशी व्यवस्था करण्यात आली. महापात्राकडे पाठविलेल्या एक दोन थैल्या नेमक्या तापाच्या हातात पडल्या. महापात्रापैकी बरेचजण फितूर झाल्याचे त्याची खात्री झाली. आता आपलाटिकाव लागणार नाही म्हणून त्याने रणांगणातून पळ काढला. राजा पळतो आहे म्हटल्यावर महापात्राही पळू लागले. शिल्लक राहिलेल्या सैन्यावर कृष्णदेवरायाच्या सैन्यानी हल्ला केला व त्यांचा पराभव केला. अशा प्रकारे कृष्णदेवरायाने पोट्टनूरुवर ताबा मिळविला. कृष्णदेवराया तेथे जवळजवळ सहा महिने थांबला. त्यानंतर कृष्णदेवराया सिंहाद्री येथे आला व ते ठिकाण ही त्याने ताब्यात घेतले. प्रतापरुद्र पराभूत झाल्यामुळे हतबल झाला. कृष्णदेवराय व प्रतापरुद्र यांच्यामध्ये सिंहाद्री येथे तह झाला त्यामध्ये जिंकलेल्या प्रदेशापैकी कृष्णेच्या दक्षिणेकडील सर्व प्रदेश विजयनगरच्या साम्राज्यात समाविष्ट व्हावा. उत्तरेकडील सर्व प्रदेश प्रतापरुद्राला परत द्यावा. या बरोबरच प्रतापरुद्राने आपली कन्या जगन्मोहिनी कृष्णदेवरायाला द्यावी.

४. रायचूर मोहिम किंवा विजापूर संघर्ष १५२० :

तुंगभद्रा व कृष्णा यांच्या दुआबात रायचूर हे प्रसिद्ध शहर होते. अनेक वर्षे ते विजयनगरच्या ताब्यात होते. परंतु नंतर ते ४०-४५ वर्षे मुस्लिम सत्तेच्या ताब्यात होते. कृष्णदेवरायाने हे नगर जिंकून घेण्याचे ठरवून सर्व मंत्र्यांची बैठक भरविली. रायचूर मोहिमेच्या तयारीला सुरुवात केली. आपला खास अधिकारी सिद्दी यास मोठी रक्कम देऊन घोडे विकत आणण्यासाठी गोव्याला पोर्तुगीजांकडे पाठविले. परंतु तो गोव्याला घोडी आणण्यासाठी न जाता विजापूरला रवाना झाला. इस्माईल आदिलशाहाला त्याने हे सांगताच त्याने त्याच्याकडील मोठी रक्कम काढून घेतली व त्याबदल्यात त्याला दाभोळची सुभेदारी दिली. कृष्णदेवरायाने सिद्दीला आमच्या ताब्यात द्यावे असे सांगितले. मात्र इस्माईलने त्याकडे दुर्लक्ष केले. यातूनच कृष्णदेवरायाने इस्माईल व सिद्दी यांच्या विरोधात मोहिम हाती घेताली. लष्कराची प्रचंड तयारी करून कृष्णदेवरायाने या मोहिमेसाठी ७ लाख पायदळ, २५ हजार घोडदळ, सहाशे हत्ती अशा बलाढ्य फौजेनिशी रायचूरच्या आसपास छावण्या टाकल्या. कृष्णा नदीच्या उत्तरेला इस्माईलचे सैन्य होते. त्याने नदी ओलाडून कृष्णदेव रायाच्या सैन्यावर हल्ला करण्याचा धाडसी निर्णय सैन्याचा विरोध असतानाही घेतला. कृष्णदेवराया स्वतः युद्ध मोहिमेवर युद्धाचे नेतृत्व करीत होता. विजयनगरच्या सैन्यानी रायचूर किल्ल्याला वेढा टाकला. विजयनगरच्या सैन्यामध्ये असणाऱ्या पोर्तुगीज सैन्याने महत्वपूर्ण कामगिरी करून रायचूर च्या किल्ल्यावरील तटाच्या वेशीच्या संरक्षकांना तोफेच्या साहयाने ठार केले. त्यामुळे विजयनगर सैन्याला रायचूर जिंकणे शक्य झाले. इ. स. १५२०मध्ये कृष्णदेवरायाने रायचूर पूर्ण जिंकून घेतले. रायचूर बरोबरच कृष्णदेवरायाने सागर, सोलापूर,

गुलबर्गा, विजापूर या सुध्द मोहिमावर आदिलशाहाचा पराभव केला. या विजयानंतर कृष्णदेवरायाने या शहरामध्ये शांतता य सुव्यवस्था निर्माण करून शहराचा कारभार सुरळीत चालू केला.

५) सागर, केंभावी व गुलबर्गा ताब्यात :

विजापूर व विजयनगर या सैन्याचा इ. स. १५२१ ते १५२४ या काळात संघर्ष होत राहिला. त्यातूनच रायचूरच्या नैऋतेस असणाऱ्या सागर व केंभावी या ठिकाणी मोठे युध्द झाले. आदिलशाही सैन्याचा विजयनगरच्या सैन्यानी पराभव केला. स्वतः कृष्णदेवराया या मोहिमेमध्ये जातीने हजर होता. या विजयानंतर विजयनगरचे सैन्य गुलबर्गा बिदर कडे वळले. मोठा संघर्ष होऊन गुलबर्गा बिदर ही शहरे कृष्णदेवाने आपल्या ताब्यात घेतली. अल्लाउद्दीन यास बहामनी सुलतान म्हणून जाहीर केले. त्याला तख्तावर बसविण्यात यशस्वी झाल्यामुळे कृष्णदेवरायाने स्वतःस यवनराज्यस्थापनाचार्य ही पदवी धारण केली. पुढे १५२८ ते १५२९ दरम कुतुबशाहा व आदिलशाहा यांच्यावर हल्ले करून कृष्णदेवरायाने आपला दबदबा कायम राखत त्यांना स पळो करून सोडले. पुन्हा त्यानी कृष्णदेवरायाच्या हयातीमध्ये कधीही डोके वर काढले नाही.

६) पोर्तुगीजांशी मैत्री :

कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीतील महत्वाचे वैशिष्ट्य म्हणजे त्याने पोर्तुगीजांबरोबर जोडलेले सलोख्याचे संबंध पोर्तुगीजाकडून त्याने उत्तम घोडे व इतर युध्दोपयोगी वस्तू मिळविल्या. पोर्तुगीजांनी भटकल येथे बांधण्यासाठी कृष्णदेवरायाची परवानगी मिळविली. दोघांनी ही एकमेकांबरोबर मैत्री संपादन करून चांगले संबंध निर्माण केले. कृष्णदेवरायाने आपले राज्य हिंदी महासागरातील काही बेटासह उत्तरेकडे रायचूर दुआब व कृष्णा नदीपासून दक्षिणेकडे हिंदी महासागरापर्यंत आणि पूर्वेकडे विशाखापट्टमपासून पश्चिमेकडे दक्षिण कोकण पर्यंत वाढविले.

• कृष्णदेवरायाचा मृत्यु :

कृष्णदेवरायांचे मध्ययुगात भारताच्या इतिहासामध्ये एक अढळ स्थान आहे. अनेक बलाढ्य शत्रूवर मात करून विस्तीर्ण साम्राज्याची स्थापना केले. त्याने तिरूमल नामक आपल्या अज्ञान मुलास गादीवर बसविले, चाळीस वर्षे राज्यकारभार केल्या नंतर तो आजारी पडला. दरबारामध्ये अंतर्गत कलहाला सुरुवात झाली. यातच विजापूरचा आदिलशाहा विजयनगरवर चालून आला. त्याला तोंड देण्याच्या तयारीत असताना व मोहिमेची तयारी करीत असताना इ. स. १५३० मध्ये कृष्णदेवरायाचा मृत्यु झाला.

• कृष्णदेवरायाचे सांस्कृतिक योगदान :

सांस्कृतिक कार्य :

कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीत विजयनगरची ख्याती सर्व दूर पसरली होती. विजयनगरचे वैभव परकीय प्रवाशांना आकृष्ट करणारे होते. नुनीझ, पेस, बाबसा फेरीस्ता, निकापलो कोंटी, यानी भेटी दिल्या होत्या. आपल्या प्रवास वर्णनामध्ये त्यांनी विजयनगर शहराच्या कलावैभवाचे वर्णन केलेले अब्दुल रज्जाक असून स्थापत्यशास्त्राच्या दृष्टीकोणातून मंदिरे, गोपूरे, राजवाडे, महाल, तटबंदी, जलाशय, सभागृहे यांच्या वर्णनाची महिती येते. यातून आपणास विजयनगर सौंदर्याची महिती मिळते. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये साहित्य, नृत्य, नाट्य व संगीत आदि क्षेत्रामध्ये मोठया प्रमाणात प्रगती झाली. तो स्वतः विद्वान असल्यामुळे त्याने अनेक विद्वान व कलाकारांना राजधाश्रय दिला.

• ग्रंथरचना साहित्य :-

कृष्णदेवराया उत्तम वक्ता व संभाषणपटू होता. त्याच्या पदरी आठ नामांकित कवी होते. त्यांना अष्ट दिग्गज असे म्हटले जात असे. त्याने तेलगू भाषेला नेहमीच उत्तेजन दिले. इ. स. १५११ मध्ये कृष्णदेवरायाने स्वतः तेलगू भाषेमध्ये 'अमूक्त्यमाल्यदा' हे दिर्घ काव्य लिहिले. ते 'विष्णुचिन्तीयमु'या नावानेही ओळखले जाते. कृष्णदेवरायाचे 'जांबुवंतीकल्याणम' हे नाटक उपलब्ध आहे. कृष्णदेवरायाच्या राज्यघराण्यातील स्त्रियाही संस्कृतमधून कविता व नाटके लिहिण्यात रस घेत असत. कृष्णदेवराय स्वतः कन्नड भाषीक असूनही तेलगू व संस्कृत भाषेवर त्याचे प्रभुत्व होते. तेलगू भाषिकात आजही कृष्णदेवरावाला मानाचे स्थान आहे. कृष्णदेवरायाच्या दरबारात तेलगू कबीचे वर्चस्व होते. राजदरबारात तेलगू भाषेला बरचे स्थान होते. त्याच्या कारकिर्दीत तेलगू वाङ्मय बहरास आले होते. कृष्णदेवराया कवी संमेलने भरवीत असे. दरबारातील राज्यासुध्दा या सोहळ्याला हजर असत. तेलगुबरोबरच कृष्णदेवरायाच्या दरबारात कन्नड व तमिळ भाषेत ग्रंथ निर्मिती झालेली होती. कुमार सरस्वती व ज्ञानप्रकाश हे दोघे राजदरबारात राजकवी होते. कुमार सरस्वती याने कृष्णदेवरायाच्या लग्न सोहळ्यावर काव्य लिहिले आहे. कृष्णदेवरायाची थोरवी प्रकाशयाने गायी आहे.

स्थापत्य कलेतील प्रगती :

विजयनगर हे शहरच स्थापत्यकलेचा आदर्श व उत्कृष्ट नमुना आहे. अतिशय देखण्या व सुंदर अशा आहेत. अनेक वास्तू या शहरामध्ये निर्माण केल्या. विजयनगरचे साम्राज्य स्थापत्य व कलेचे सुवर्णयुग होते.. कृष्णदेवरायाने मंदिरे, कालवे, जलाशय, नविन नगरे यातून मोठ्या प्रमाणात स्थापत्यशैलीत प्रगती केली. विजयनगर राजधानी जवळ मातोश्री नागलादेवी हिच्या स्मृतिप्रीत्यार्थ नागलपूर शहराची निर्मिती केली. विजयनगर येथे कृष्णस्वामी मंदिर व रामस्वामी मंदिर बांधले. विविध गोपूरे, मंदिरे स्थापत्यकलेतील बांधकामाची साक्ष पटवितात. त्याने इ. स. १५२८ मध्ये विष्णूचा नृसिंह अवतार दर्शविणारा भव्य दगडी पुतळा बसविला. विजयनगरमध्ये अनेक बांधकामे करून शहर स्थापत्यकलेच्या दृष्टीने सुंदर बनविले. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये विजयनगरचे साम्राज्य अतिउच्च शिखरावर पोहचले होते. विजयनगरच्या दृष्टीने कृष्णदेवरायाची कारकिर्द वैभवशाली व भरभराटीची ठरली होती. कृष्णदेवराया उत्कृष्ट शासक होताच त्याच बरोबर कलेचा भोक्ता होता. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये निर्माण झालेले स्थापत्य भारताच्या इतिहासामध्ये श्रेष्ठत्व प्राप्त करून जाते. हजारस्वामी व कृष्णस्वामी ही दक्षिण भारतामध्ये प्रसिध्द अशी मंदिरे बांधली. विजयनगर राजधानीमध्ये एक विशाल तलाव बांधला. कृष्णस्वामीच्या मंदिराजवळ नृसिंहाचा २५ फूट उंच फूट रुंदीचा प्रचंड दगडी शिल्प कोरले आहे.

विजयनगरकालीन मंदिर बांधकामशैलीची दोन वैशिष्ट्ये जाणवतात पदर सुटणारे दगड व ग्रेनाईट दगड विजयनगरमधील बांधकामासाठी जास्तीत जास्त वापर केल्याचे दिसून येते. विजयनगर मधील वास्तूकला ही स्वतंत्र विजयनगर शैली म्हणून प्रसिध्दीस आली. मंदिराची सजावट आकार धार्मिक आचार व विचार यातून मंदिर परिसरातील वास्तूंची संख्या अनेक पटीने वाढली. हजार स्तंभानी युक्त असे मंडप बांधलेले असत. हे स्तंभ बांधकामाला व वरच्या तुलान आणि छपराला मजबूत आधार देणारे देवतेचे मंदिर मध्यभागी व आकाराने विस्तृत असे ईशान्य बाजूला देवाच्या देवतेचे म्हणजेच पत्नीचे मंदिर छोटे लहान असे मुख्य सभामंडपाचा वापर उत्सववृत्त व प्रार्थनेसाठी केला जात असे. विजयनगरकालीन मंदिराच्या स्तंभावर मोठ्या प्रमाणात शिल्पे कोरलेली आढळतात.

हाजाररामा मंदिर व विरूपाक्ष मंदिर

ही दोन मंदिरे विजयनगर शैलीची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. आजही ही मंदिरे चांगल्या अवस्थेत आहेत. या वास्तू मध्ये मुख्य मंदिर अम्मा मंदिर व भव्य सभा मंडप आहे. मंदिराच्या मंडप गार्भायात वर उंच शिखर आहे, हे शिखर द्रविड शैलीचे आहे. मंदिराच्या बाहेरील भिंतीवर रामायणातील शिल्पे कोरलेली आहेत. मंडपाचे स्तंभ तुला व कर्णावर विपुल नक्षीकाम केलेले आहे. पूर्वेकडे गोर बांधलेले आहे.

कृष्णदेवरायाने विविध वास्तू, अनेक शिल्पे, जलाशये, अनेक कालवे इत्यादी. वास्तू बांधल्यामुळे विजयनगरच्या वास्तू शैलीला कळसास पोहचविले. वास्तूशिल्पामध्ये कृष्णदेवरायाने मौलिक कामगिरी केली कृष्ण देवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये वास्तूशिल्पे पुढील प्रमाणे सांगता येतील.

होस्पेट ,अनंतशयनगुडी

कृष्णदेवरायाच्या सर्वश्रेष्ठ कार्यांचे फलीत म्हणजे होस्पेट शहर होय. नागलपूर या नावाने ते ओळखले जात होते. हे शहर विजयनगरच्या कृष्णदेवरायाने निर्माण केले. इ. स. १५१६ मध्ये या नगराच्या बांधकामास सुरुवात झाली. पुढे इ. स. १५२० मध्ये ते पूर्ण झाले म्हणजे जवळ जवळ चार वर्षे या बांधकामासाठी लागली. हे नगर कृष्णदेवरायाच्या आवडीचे होते. तो तेथे अनेक दिवस मुक्कामास असे. हे शहर सर्वच बाबतीमध्ये वैभवशाली होते. शहरातील रस्ते अतिशय सुंदर होते. रस्त्याच्या दोन्ही बाजूला बाजार भरत असे. रस्त्याच्या दुतर्फा हिरवी गार झाडी होती.

अनंतशयनगुडी :

कृष्णदेवरायाने इ. स. १५२४ मध्ये ही उपनगरी स्थापन केली. आपल्या पुत्राच्या जन्मवर्षी त्याच्या नावाने ही नगरी बसविली आहे. या नगरीमध्ये कृष्णदेवरायाने अनंतशयन हे मंदिर उभारले. हे देवालय १४७-८५ मीटर एवढे विस्तीर्ण मंदिर ४७ मीटर लांब व २५ मीटर रुंद आहे. या मंदिरातील सभा मंडपाची उंची २७ मीटरहून अधिक लांब व रुंदी २३ मीटर आहे. गाभान्यातील घुमटाची उंची १० मीटर आहे. या घुमटाचा आकार अतिशय मनोवेधक आहे. मंदिराच्या सभोवतालच्या भिंतीची उंची जवळ जवळ २४ मीटर आहे. सध्या या मंदिराचा काही भाग उध्वस्त झालेला दिसतो.

जलाशय :

कृष्णदेवरायाने इ. स. १५२० साली प्रचंड जलाशयाचे काम केले आहे. या कामासाठी कृष्णदेवरायाने पोर्तुगीज अभियंत्याची मदत घेल्याचे दिसून येते. हा जलाशय मोठे दोन पहाड जोडून निर्माण केला आहे.

राजनगरी

कृष्णदेवरायाची राजनगरी म्हणजे सौंदर्याचा उत्कृष्ट नमुना होय. या वैभवशाली राजनगरीमध्ये विविध वास्तू होत्या. राजप्रसाद, शासकीय इमारती, सेनापती, प्रधान व इतर अधिकाऱ्यांची निवासस्थाने होती. या नगरीमध्ये विविध उपविभाग होते. या नगरीत विश्रामगृहे, सभागृहे, खलबतखाने आणि मौल्यवान वस्तू किंवा शस्त्रास्त्रे ठेवण्यासाठी तळघरे ही होती. अशा विविध इमारतीनी राजनगरीची शोभा वाढविली होती.

इ. स. १५२३ मध्ये कृष्णदेवरायाने दसरा डब्बा किंवा भमहानवमी डब्बा ही वास्तू उभी केली. या बांधकामांना विजय मंदिर आणि भुवनविजय अशी नावे देण्यात आली. याच नावाने या वास्तू पुढे प्रसिध्दीस आल्या. कृष्णदेवरायाने इ. स. १५१३ मध्ये हजारा राम नावाचे मंदिर उभारले. काही ठिकाणी मोठ-मोठे तलाव बांधले. संपूर्ण रामायण उठावाच्या शिल्पात कोरलेले आहे. या मंदिरातील सभोवतालची शिल्पे कलाविष्काराचे दर्शन घडविते. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये वैष्णव मंदिर कृष्ण स्वामी मंदिर विजयनगर मधील सर्वात उंच ५२ मीटर उंचीचे गोपूर आहे. भव्य असे विजय मंदिर तेवढेच सुंदर ही आहे.

नाट्य कला :

कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये नाट्यकला बहरास आली. गायक, वादक, नर्तक, अभिनेते त्याला साथ देणारे नट हे एकत्र मिळून जो संच तयार होई त्याला त्याला 'मेळा' असे म्हटले जाई. हे मेळे गावेगावी फिरून आपली कला सादर करीत. उघड्या मैदानावर तंबू ठोकून मंच तयार केला जात असे प्रेक्षक उघड्या मैदानावर बसून ती नाटके पाहत असत. प्राचीन कथा घेऊन हे कलाकार नाटक सादर करून मनोरंजन करीत असत. अशा कलाकारांना खुप लोकप्रियता मिळत असे. त्यातून त्यांना चांगली बक्षिसेही मिळत असत. अशी नाट्यकला सादर करण्यासाठी काही ठिकाणी नाट्यगृहे ही बांधल्याचा उल्लेख आहे. या नाट्य प्रकारामध्ये स्त्री पात्रे ही असत ती पात्रे स्वतः स्त्रिया करीत असत. तसे उल्लेख शिलालेखात आले आहेत. हुबेहुब भासतील असे सजीव व नैसर्गिक देखावे रंगमंचावरील पडद्यावर साकारले जात असत. नद्या, पर्वत, ओढे, नाले, अरण्ये, पशुपक्षी, विविध प्राणी आदी. देखावे रंगमंचावर उभे केले जात असत. जी पात्रे काम करणार आहेत. अशा कलावंतांनी केलेल्या केशभूषा व वेशभूषा हुबेहुब वाटत. कृष्णदेवरायाच्या कालखंडामध्ये 'बोग्मलाट' हा छायानाटयाचा प्रकार खूप लोकप्रिय होता..

• संगीत व नृत्य :

कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीमध्ये संगीत व नृत्यकला भरभराटीला आली. विजयनगरच्या शिल्पामधून स्त्री- पुरुषांनी तंतूवाद्ये व चर्मवाद्ये हातात घेतल्याची जथ्येच्या जथ्ये दिसतात. विजयनगरच्या विविध वास्तूवर या छटा कमी जास्त प्रमाणात दिसून येतात. कृष्णदेवराया स्वतः आपल्या कृष्णा या गुरूकड विणावादन शिकला होता. एवढेच नव्हे तर कृष्णदेवरायाने राजस्त्रियांना गायन व वादन शिकविण्यासाठी उत्तम अशा संगीत शिक्षकाची नेमणूक केली होती.

चित्रकला :

दशावतार, वालीवध, रावणवध, रावणाच्या दरबारात हनुमान, राम रावण युध्द, कालियार्दन, कृष्णाच्या विविध लीला, रामायण, महाभारत या प्राचीन प्रसंगाचे चित्रकलाचे चित्रीकरण मोठया प्रमाणात झाले. हिरवा, लाल, राखाडी या रंगाचा वापर या चित्रकलेमध्ये दिसून येतो. अंडाकृती चेहरा व अणुकुचीदार नाक हे या चित्रकलेचे वैशिष्ट्य होते. विविध प्राण्यांचे डोळे माणसांच्या डोळ्यांप्रमाणे होते. हे डोळे, पापण्या व भुवयासह काढण्याची पध्दत होती. विजयनगरच्या दरबारामध्ये परकीय चित्रकार होते. त्यामध्ये इंग्रज, पोर्तुगीज या चित्रकारांचा उल्लेख करावा लागेल. विविध चित्रावरून विजयनगरच्या कला व सौंदर्याची प्रचिती येते. इंग्रजी चित्रकार अलेक्झांडर फ्रेम याने काढलेले विजयनगर दरबारातील चित्रे सौंदर्यपूर्ण आहेत.

• वीरगळ :

बीरगती प्राप्त करणाऱ्या बीरांच्या प्रती कृतज्ञतेच्या भावनेतून मरणोत्तर आदर व्यक्त करणे किंवा एखादे महान कार्य करीत असताना धारातिर्थी पडणाऱ्याचे कायम स्वरूपी स्मरण करण्याच्या हेतूने वीरगळ निर्माण करण्याची प्रथा विजयनगर संस्कृतीमध्ये होती. गावाचे रक्षण करत असताना वीरमरण प्राप्त करणाऱ्याची स्मारके ही विजयनगर मध्ये उभारल्याचे दिसून येतात. त्यांच्याबद्दल समाजामध्ये आदर असे.

• सतीशिळा :

पतीच्या मृत्युनंतर पत्नीने त्या पतीच्या चितेबरोबर जिवत दहन करणे किंवा पतीच्या शबाबरोबर पत्नीला जिवंत जाळणे पती निधनानंतर पत्नीने स्वतःला जाळून घेणे किंवा पुरून घेणे प्रतिष्ठेचे मानले जात असे. अशा अनेक सतीशिळा विजयनगरमध्ये आढळून येतात. विठ्ठल मंदिरामध्ये आढळलेल्या सती शिळा विजयनगर काळाचे वैशिष्ट्ये दर्शवितात.

• कृष्णदेवरायाची योग्यता :

१. प्रभावी व्यक्तिमत्त्व :

कृष्णदेवरायाचे व्यक्तिमत्त्व रूबाबदार, भारदस्त व आकर्षक असे होते. इतरावर त्याच्या व्यक्तिमत्त्वाची छाप पडत असे. म्हणून पायीश या पोर्तुगीज प्रवाशाने लिहिले आहे 'हा राजा मध्यम उंचीचा गौरकाय रेखीव आणि घट्टाकट्टा होता. त्याच्या चेहऱ्यावर देवीचे व्रण होते. परंतु तो आकर्षक वाटे तो आनंदी व उत्साही स्वभावाचा होता. परदेशी प्रवाशांचा मान सन्मान करणारा तो एक सामर्थ्यशाली थोर सम्राट होता. तो नियमित व्यायाम करून आपले शरीर सदृढ व कार्यक्षम ठेवीत असे. पराक्रमी व शक्तिशाली राजा म्हणून कृष्ण देवरायाचे वर्णन करावे लागेल..

२. महान विजेता व शक्तिशाली राजा : प्रत्येक युद्धामध्ये कृष्णदेवराया विजयी झाला होता. विजापूर ओरिसावरील विजय यातून त्याची विरता दिसून येते. कृष्णदेवरायाचे वर्णन एक शक्तिशाली राजा म्हणून करता येईल. मुस्लिम सत्ताधिकांकडूननेहमी पराभूत होणारी सेना कृष्णाच्या कारकिर्दीमध्ये विजयी सेना झाली. बहामनी राजवती उग्र उम्मतूर, ओरिसा वरील आक्रमणे त्याच्या प्रारंभिक व शौर्याची साक्ष देतात. जिद्द आत्मविश्वासातून तो नहमी विजयी ठरला.

३. सुसंस्कृत विद्वान व विद्वानांचा आश्रयदाता :

कृष्णदेवरायाने 'अमूक्त्यमाल्यदा' हे दीर्घ काव्य लिहिले. ते तेलगू भाषेत आहे. त्यामध्ये राजनीती व राज्यकारभाराची माहिती मिळते. तो उत्तम वक्ता होता त्याच्या दरबारामध्ये प्रसिद्ध आठ कवी होते. त्यांना 'अष्टदिग्गज' असे म्हणत तेलगू व संस्कृतला त्यांनी उत्तेजन दिले. परदेशी विद्वानांचा त्यांनी आदरसत्कार केला.

४. विस्तीर्ण व वैभवशाली साम्राज्याचा निर्माता :

कृष्णाच्या दक्षिणेकडील सर्व दक्षिण भारत त्याच्या ताब्यात होता. बिदर गुलबर्गा या मुस्लिम सत्ताधिकांच्या राजधान्या जिंकणारा तो एकमेव विजयनगरचा राजा होता. बकापूर, भटकल, गिरसप्पा इ. राजे त्याचे मांडलिक होते. त्याने अनेक लढाया करून बलाढ्य साम्राज्य निर्माण केले. विजयनगरचे वैभव पाहून परकीयांचे डोळे दिपून जात असत.

४. सहिष्णु, क्षमाशील व दिलदार राजा :

कृष्णदेवरायाने आपल्या प्रजेला धार्मिक स्वातंत्र्य दिले. तो जरी स्वतः वैष्णव पंथाचा असला तरी त्याने सर्व धर्मियांना न्यायाने वागविले. ओरिसातील शत्रूंना कैद केल्यानंतर त्याच्याशी क्रूरपणे न वागता त्यांना क्षमा करून सन्मानाने वागविले. त्याने शत्रूच्या निरपराध सैन्याची कधीही कत्तल केली नाही.

५. उत्तम प्रशासक :

कृष्णदेवराया फक्त विजेताच होता असे नव्हे तर उत्तम प्रशासक होता. सामान्य रयतेचे व शेतकऱ्यांचे- कष्टकऱ्यांचे कल्याण हे त्याच्या राज्यकारभाराचे मुख्य ध्येय होते. सामान्य रयतेवर जुलूम अन्याय होणार नाही. याकडे लक्ष दिले व अधिकाऱ्यांना आदेश दिले. गुड, चोर व लुटारू यांना कडक शिक्षा दिल्या. त्यामुळे अंतर्गत शांतता व सुव्यवस्था निर्माण झाली सर्व जाती धर्मातील व परकीय देशातील जनतेला त्याच्या राज्यामध्ये फिरता येत होते. त्याने आपल्या साम्राज्यामध्ये धरणे व जलाशय बांधून शेतीला मोठ्या प्रमाणात पाणी उपलब्ध करून दिले. तांदूळ, ऊस, विविध फळे याची मोठ्या प्रमाणात निर्मिती केली पाटबंधारे, कालवे, तलाव या कामाकडे विशेष लक्ष दिले. जंगल व्याप्त जमिन कमी करून ती लागवडी खाली आणली तुंगभद्रा नदीला धरण बांधून त्याचा वापर पिण्यासाठी व शेतीसाठी केला नागलपूर शहर वसविल्यानंतर त्या शहराला पाणीपुरवठा होण्यासाठी त्याने एक मोठा जलाशय बांधला.

• सारांश :

दक्षिण भारताच्या इतिहासात कृष्णदेवरायाची कारकीर्द अत्यंत वैभवशाली व समृद्धीची होती. त्यांनी केलेली बांधकामे उत्कृष्ट अशीच आहेत. कृष्णदेवरायाच्या कारकिर्दीत विजयनगर साम्राज्याने वैभवाचे शिखर गाठलेले होते. डॉ. ईश्वरीप्रसाद, डॉ. आर. सी. मुजूमदार, डॉ. श्रीवस्तव या इतिहासकारांनी 'कृष्णदेवराय विजयनगरचा सर्वश्रेष्ठ सम्राट असून भारताच्या इतिहासातील थोर सम्राटांपैकी एक होय' असे गौरवउदगार काढले. सर्वच इतिहास कृष्ण स्तुतीसुमनाचा केलेला आहे. एकद कारकीर्द म्हणजे मध्ययुगीन कालखंडातील दक्षिण भारताच्या इतिहासातील सुवर्ण पान आहे.